

"מקלטי מצוקים" בגליל בתקופת מרד החורבן*

ינון שבטיאל

מבוא

יוסף בן מתתיהו, מפקד הגליל במרד החורבן, תיאר בשני חיבורים את האירועים שהובילו לפריצת מרד החורבן ולתוצאותיו. בחיבוריו ייחד תיאור רחב למה שאירע בגליל בשנת 66–67 לספירה. קודם ב"תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים" (בשמו המקורי "המלחמה היהודית"), שפורסם סביב השנים 79–81 לספירה,¹ ושוב ב"חיי יוסף" שראה אור סביב השנים 94–96 לספירה.² שני החיבורים הם המקורות העיקריים להבנת מהלכיו של מרד החורבן. יוסף בן מתתיהו קיבל על עצמו את הפיקוד על הגליל והגולן בחודש חשוון של שנת 66 לספירה, אחרי מפלת קסטיוס גאלוס, חודשים ספורים לפני הגעת הכוחות הרומיים בראשותם של אספסיאנוס וטיטוס בנו לגליל (מלח', ב', 571–669).³ בעיית האמינות של שני המקורות הללו והסתירות שביניהם נדונו בהרחבה במחקרים שונים, ואין צורך לדון שוב בסוגיה.⁴ עצם מינויו של יוסף בן מתתיהו חסר ההכשרה הצבאית כמפקדו הראשי של הגליל על ידי ראשי המשטר בירושלים

- * תודתי לפרופ' חנן אשל על הצעתו לקרוא לתופעה בשם זה. מאמר זה הוא חלק מפרק מתוך עבודה שמבוצעת באוניברסיטת בר אילן לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה" בהנחייתם של פרופ' חנן אשל וד"ר בועז זיסו. (צילום: ינון שבטיאל)
- 1 מ' שטרן, 'זמן חיבורה של מלחמת היהודים', בתוך: י', גפני, מ"ד הר, מ', עמית, (עורכים), **מחקרים בתולדות ישראל בימי בית שני**, ירושלים: תשנ"א, עמ' 406.
- 2 פ' שטרן, **חיי יוסף האוטוביוגרפיה של יוסף בן מתתיהו**, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה: 2005, עמ' VII.
- 3 י' לוינסון, 'מסעו של אספסינוס מעכו לידופת' בתוך: ש' בריימן, ר' אשל (עורכים), **מערבו של גליל וחוף גליל**, הכינוס התשעה-עשר לידעית הארץ, ירושלים: תשכ"ה, עמ' 101. לפי רפפורט הגיע יוסף בן מתתיהו לגליל רק בראשית שנת 67. ראו א' רפפורט, **יוחנן מגוש חלב – מהרי הגליל אל חומות ירושלים**, ירושלים: תשס"ז, עמ' 176, הערה 2.
- 4 על בעיית האמינות ראו למשל מ' ברושי, 'מהימנותו של יוסף בן מתתיהו: נתוני ריאליה במלחמת היהודים ובמקורותיהם', בתוך א' רפפורט (עורך), **יוסף בן מתתיהו ההיסטוריון של ארץ ישראל בתקופה ההלניסטית והרומית: קובץ מחקרים**, ירושלים: תשמ"ג, עמ' 29–21; י' דן, 'יוסף בן מתתיהו ויוסטוס מטבריה', בתוך הנ"ל, עמ' 67; מלח', ב' 568, **חיי יוסף**, 29–30.

– אם כדי להכשירו למרד, כגרסת "מלחמת היהודים ברומאים" ואם כדי להרגיע את הרוחות, כגרסת "חיי יוסף" – גם אם היא תמוהה, לא תבורר במאמר זה.⁵ כאן ברצוני לבחון את שיטות ההגנה שבהן נקטו אנשי הגליל במהלך מרד החורבן ולפניו, מתוך נקודת מוצא של מי שסקר את סביבת היישובים שנזכרו בחיבורים אלה וחקר אותה. מחיבוריו של יוסף בן מתתיהו עולה שהיהודים לא העזו להתמודד במערכה בשדה פתוח מול הרומאים, ובהזדמנויות שהאירועים הובילו למערכה כזו, נסוג מחנהו של יוסף בן מתתיהו כמעט באופן מיידי כשהרומאים התקרבו.⁶ ביצורם של יישובים והכשרת מקומות מחבוא, או בניית מקלטים לעמוד בפני מצור של הכוחות הרומיים, נראים כאפשרויות היחידות שעמדו בפני מי שבא לפקד על הגליל והוא, כאמור, חסר ניסיון צבאי קודם.⁷ בכוונתי להראות במאמר זה כי מערות טבעיות בגליל, שנפערו במצוקים שהנגישות אליהם קשה ומסוכנת, הוכשרו כמקלטים לתושבי הכפרים ששכנו לידן.⁸ המכנה המשותף למערות אלה הוא הכשרתן בראשי צוקים נישאים ותלולים: למקצתן אפשר להגיע בטיפוס מאומץ וקשה, ולרובן אפשר להגיע רק באמצעות גלישה בחבלים. מתברר שבלא-מעט יישובים בגליל, ששכנו ליד מצוקים תלולים, הכינו התושבים לעצמם מקומות מילוט לעת צרה: באמצעות חבלים או סולמות, במקום שזה התאפשר, הם נכנסו למערות טבעיות במצוקים, הרחיבו את חלליהן והכשירו אותן למגורים.⁹

בחינת הממצאים מהמערות וסביבתן, וקריאה מדוקדקת בכתבי יוסף בן מתתיהו, מאפשרות לראות את התופעה בכללה, גם אם היו לה סימנים מוקדמים יותר, כחלק מפעילותו האפשרית של יוסף בן מתתיהו כמפקד הגליל בתקופת מרד החורבן.

5 בספרו **חיי יוסף** 2–3, העיד בעצמו על חוסר ניסיונו; וכן י' לוינסון, לעיל הערה 3 עמ' 101; וכן א' רפפורט, 'טבריה ומקומה במרד הגדול', בתוך: י' הירשפלד (עורך), **טבריה מיסודה ועד לכיבוש המוסלמי**, עידן 11, ירושלים: תשמ"ח, עמ' 16.

6 למשל מלח', ג', 127–131; א' רפפורט, 'המרד הגדול ומהלכו', בתוך: א' רפפורט (עורך), **יהודה ורומא – מרידות היהודים**, ירושלים: תשמ"ג, עמ' 44; ר' אורטנר, **הצבא הרומי במרד הגדול היבטים אסטרטגיים-טקטיים וצבאיים**, חיבור לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן: תשס"ב, עמ' 264.

7 א' רפפורט, לעיל הערה 6, עמ' 44.

8 המרחק המקסימלי בין יישוב למערכת המקלטים שלו לא עלה על שניים וחצי ק"מ.
9 מאמר זה בא להציג תופעה שונה מתופעת מערכות המסתור התת-קרקעיות, אך דומה לתופעת מערות המפלט של מדבר יהודה, שתוארכו ברובן לתקופת מרד בר-כוכבא, ראו ח' אשל וד' עמית, **מערת המפלט מתקופת מרד בר כוכבא**, תשנ"ט, עמ' 13–20; על טכניקה של שלשול חיילים קשורים בחבלים מול מערות הפעורות בצוקים אנכיים בגליל ראו להלן, וכן אצל יוסף בן מתתיהו, **מלח'**, א', 309–313; **קדמ'**, י"ד, 420–430.

היישובים שנזכרו ב"מלחמת היהודים" וב"חיי יוסף" כיישובים שבוצרו על ידי יוסף בן מתתיהו

לדבריו של יוסף בן מתתיהו הוא עסק, עם מינויו למפקד שני מחוזות הגליל, בשלוש משימות מורכבות: 1. בחירתם של שבעים אנשים מבוגרים ונבונים ומינוים לראשי המחוזות בגליל. לצדם מינה שופטים – שבעה בכל עיר. 2. גיוס, אימון והכשרה של צבא יהודי שמנה 100,000 חיילים. 3. בניית מצודות וביצורן והקפת יישובים יהודיים בחומות, כדי להכשירם לעמוד בפני הפלישה הרומית שציפה כי תתחיל בגליל. בהקשר זה מנה יוסף בן מתתיהו תשעה-עשר יישובים, שלדבריו בוצרו בעבודתו ובהדרכתו האישית (למעט גוש חלב).¹⁰

ביצוען של שלוש המשימות האלה צריך היה להיעשות בפרק זמן של עד שבעה חודשים – בין הגעתו של יוסף בן מתתיהו לגליל ועד לנפילתו בשבי בידפת, בא' תמוז שנת 67 לספירה.¹¹ לגבי הקמתם של מוסדות הנהגה ושיפוט ייתכן שיש לקבל את עדותו של יוסף בן מתתיהו, אך לגבי הקמתו של צבא בן 100,000 חיילים מאומנים ומוכשרים בשיטות הלוחמה הרומיות, ניתן לקבוע שהיא הצריכה זמן ארוך בהרבה מחצי השנה שעמדה לרשותו.¹² נוסף לכך פעל יוסף בן מתתיהו בגליל באווירה של עוינות מצדם של אנשי מפתח בהנהגת המרד, ונחשב לאישיות בלתי רצויה לפחות בשלוש הערים המרכזיות בגליל: ציפורי, טבריה וגוש חלב. זאת בנוסף לפעילותו הנמרצת של יוחנן בן לוי כנגדו ותמיכתה של "גברה" ביוחנן.¹³ קשה להניח שבאווירה כזו יכול היה יוסף בן מתתיהו לגייס כמעט שני שלישים מהאוכלוסייה בגליל.¹⁴

- 10 מלח' ב' 571–584; חיי יוסף, 37 (שם הזכיר רק את תשעה-עשר היישובים המבוצרים).
- 11 א' רפפורט, יוחנן מגוש חלב מהרי הגליל אל חומות ירושלים, ירושלים: תשס"ז, עמ' 176, הערה 2; וכן G. Hata, "Imagining, Some Dark Periods in Josephus Life". In F. Parente and J. Sievers, (eds), *Josephus and The History of The Greco-Roman Period*, New York, 1994, p. 320.
- 12 רק על נוהלי צעידה בשורות ועל תפניות אחידות לימין או לשמאל ועל יצירת תבניות קרב במהלך צעידה – הצבא הרומי התאמן בכל יום בצעידה במסלול של שלוש ק"מ במשך חמש שעות. ראו שצמן, 'הצבא הרומי מאוגסטוס עד אדריאנוס', בתוך: א' רפפורט, (עורך), *יהודה ורומא – מרידות היהודים*, ירושלים: תשמ"ג, עמ' 276; שצמן סבר שאין לתת אמון במספרים שבהם נקב יוסף בן מתתיהו בהקשר זה. שם, עמ' 314.
- 13 מלח' ב', 596–619; מלח' ב', 620–642; חיי יוסף, 17–18; חיי יוסף, 65; וכן, S.J.D. Cohen, *Josephus in Galilee and Rome, His vita and Development as A Historian*, Leiden, 1979, pp. 214, 230.
- 14 אם נאמץ את ההנחה שלפיה מנתה אוכלוסיית הגליל, ערב המרד, כ-184,000 נפש. ראו מ' אביעם, *יודפת מקרה מבחן להתפתחות היישוב היהודי בגליל בתקופת הבית השני*, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן: תשס"ה,

בדפים הבאים נדון בביצורם של חמישה מהיישובים שיוסף בן מתתיהו ביצר לכאורה. ארבעה מהיישובים שאותם הזכיר זהו בוודאות או כמעט בוודאות, וחלק מהם אף נסקר או נחפר והנתונים שנמצאו מאפשרים את בדיקת תיאוריו. יש מקומות שבהם ניתן לבחון את שיטת הביצורים עצמה, לעמוד על טיבם ולנסות ולהעריך את פרק הזמן המינימלי שנדרש לבנייתם. זיהוי של יישוב אחד מהחמישה מוטל בספק, ויש בכוונת המאמר לתמוך באחד מהזיהויים המשתלבים עם מחקר זה.

כאמור, המאמר יתמקד בחמישה יישובים, שכולם הופיעו ברשימותיו של יוסף בן מתתיהו ובכולם מתקיימים מרכיבים זהים של אותה שיטת ביצור או הגנה. רשימת תשעה עשר היישובים שבוצרו על ידי יוסף בן מתתיהו מופיעה הן ב"מלחמת היהודים", והן ב"חיי יוסף" באופן דומה. להלן הרשימה (היישובים שאליהם יתייחס מאמר זה מודגשים):

מלחמת היהודים ב', 572-576:

אחרי שקבע תקנות להסדר הפנימי של הערים השונות הוא נתן את דעתו לבטחונם החיצוני. הוא ראה מראש שהרומאים יתקיפו את הגליל ראשונה לפיכך עמד וביצר את המקומות המתאימים ביותר: יודפת, בארסבה, סלמן, **כפר עכו**, יפו, סיגוף וכן את ההר שנקרא איטבריון (הר תבור), וטריכיאה וטבריה: הוא אף הקים חומות **במערות שבגליל התחתון בסמוך לים** גינוסר, ולבסוף: בגליל העליון בסלע עקחברון (**עכברה**) וזיף, וימנית, ומירו (**מרות**). בגולן ביצר את סלאוקיה, סוגניון, וגמלא. ורק תושבי ציפורי הוסמכו על ידו לקומם את החומות על חשבון עצמם, כי הוא ראה שהם משופעים בעושר ואף שוקדים להלחם בלי הוראות. ובדומה להם ביצר יוחנן בן לוי את גוש חלב בהוצאותיו ובפקודתו של יוסף, הוא עצמו נטל חלק בבנייתן של שאר המצודות בעבודתו ובהדרכתו. יתר על כן הוא גייס בגליל צבא שהיו בו יותר ממאה אלף אנשים צעירים וצייד את כולם בנשק ישן שנאסף.¹⁵

עמ' 36; גם על פי ממצאיו של ליבנר, שחישב כי בתחום בן 300 הקמ"ר שאותו סקר חיו 18,044 תושבים. תחום זה הוא 1/8 משטח היישוב היהודי בגליל ובגולן. הכפלת המספר בכל השטח של הגליל והגולן תביא להערכה של מעל 150,000 תושבים. ראו ע' ליבנר, **ההיסטוריה של הגליל המזרחי בתקופה הרומית והביזנטית לאור ממצאי סקר ארכיאולוגי**, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן: תשס"ד, עמ' 362.

15 התרגום על פי חגי, תשמ"ג, עמ' 145.

חיי יוסף, 37:

... אז בניתי חומות לסלבקיה ולסיכני, שני כפרים בצורים מאוד על ידי הטבע עצמו. כמו כן ביצתי בחומות את כפרי הגליל העליון היושבים בסלעים: יבנה, מרון (מרות) ועכבר (עכברה). ביצתי גם ערים אחדות בגליל התחתון: את מגדל, טבריה וציפורי ואת הכפרים מערות ארבל, באר שבע, צלמון, יודפת, כפר עכו, סיכני, יפה והר תבור (איטבריון). במקומות האלה אציתי צרכי אכל לרב וגם נשק לבטחון לימים הבאים.¹⁶

בשני המקורות יש לשים לב למינוחים שבהם השתמש יוסף בן מתתיהו, כמו ביצורים ב"חומות במערות" ("מלחמת היהודים"), או ביצורים של "כפרים היושבים בסלעים" ("חיי יוסף"). שמונה עשר מתשעה עשר היישובים שמנה זהו או נחקרו באופן נרחב, אך זיהויו של זה המכונה אצלו 'כפר עכו' נותר שנוי במחלוקת.¹⁷ חמישה מהיישובים שהזכיר יוסף בן מתתיהו – טבריה, ארבל, כפר-עכו-חוקוק (לפי הצעתו של עמנואל דמתי), עכברה ומרות – סמוכים לצוקים נישאים, תלולים וזקופים, כמה מהם אנכיים ומתנשאים לגובה של מעל מאה מטרים.¹⁸ בכל היישובים האלה ובסביבתם יש רשת ענפה של מערות קרסטיות, וברבות מהן נעשו עבודת חציבה. (איור 1)

היישובים מדרום לצפון ומקלטי המצוקים שבהם

טבריה ומקלטי המצוקים בהר ברניקי

שרידי טבריה הקדומה ידועים בדרומה של העיר טבריה המודרנית. העיר הקדומה נחפרה בחמש-עשרה השנים האחרונות על ידי יזהר הירשפלד ז"ל.¹⁹ למרגלות החפירות מתנשא הר המסומן במפות בשם הר ברניקי, שמדרונותיו המזרחיים

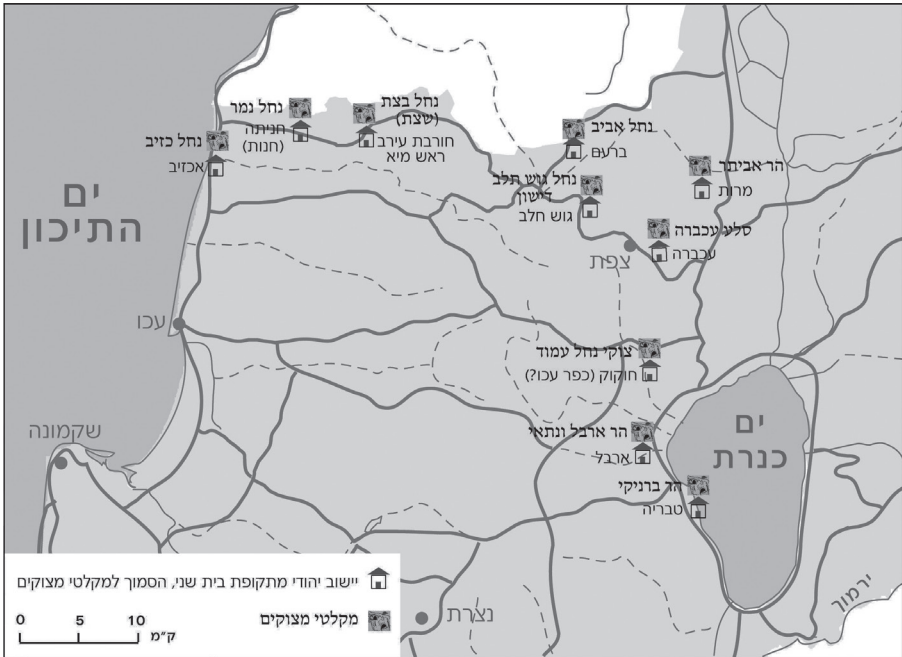
16 התרגום על פי שטיין, תשי"ט, עמ' קמב-קמג.

17 מ' אבי יונה, 'המבצר החסר של יוסף בן מתתיהו', **ארץ ישראל**, 1, תשי"א, עמ' 102-103; ד' בר"ג, 'כפר אתא – המבצר החסר של יוסף בן מתתיהו', **ארץ ישראל**, ט"ו, תשמ"א, עמ' 395-491; מ' אביעם, 'על תפקידם וזיהוים של ביצורי יוסף בן מתתיהו בגליל', **קתדרה**, 28, תשמ"ג, עמ' 39-40; ע' דמתי, 'כפר-איכו-חקק, המבצר הלא נודע של יוסף בן מתתיהו', **קתדרה**, 39, תשמ"ו, עמ' 37-43, "Notes on the Fortresses of Josephus", Bar Kochva, B., in Galilee, IEJ, 24, 1974, pp. 108-110 ועוד.

18 הצעתו של דמתי משתלבת היטב מבחינה גיאוגרפית וטופוגרפית עם היישובים שלצדם מתנשאים צוקים מלאי מערות. לעיל הערה 17.

19 י' הירשפלד, **האנציקלופדיה לחפירות ארץ ישראל החדשה**, כרך 2, 1992, עמ' 561-566; י' הירשפלד, וע' מאיר, **אתר רשות העתיקות**, 2006, 118, גיליון אלקטרוני.

מפת מקלטי מצוקים

איור 1

התלולים זרועים מערות קרסטיות טבעיות. בשנים 1984–1989 נסקרו ומופו על ידי צוות המלח"ם (המרכז לחקר מערות) שלושים מערות, שבמקצתן ניכר היה כי הוכשרו למגורים ולאגירת מים²⁰ (איור 2). המערות מקושרות ביניהן במעברים צרים ובדרכי טיפוס ממפלס למפלס. בכל המחילות ניכרים סימני חציבה וחלליהם הורחבו, ובדפנות נחצבו כוכים לנרות ולוקטו חרסים שמקצתם תוארכו לתקופה הרומית הקדומה. מיפוי המערות ומדידת המחילות, האולמות והמפלסים, מלמדים שסך כל אורכם הוא 482 מטרים. במערות נתגלו פותה חצובה לציר של דלת, חציבה של שקע לבריח, בריכה מטויחת ושברי חרסים שתוארכו רק לאחרונה.²¹ רמז לשימוש במערות הר ברניקי כמקלטים נמצא בדבריו של רב הונא, מגדולי

20 סקר ראשוני עשו יגאל טפר ויובל שחר בשנת 1983. ראו הנ"ל, **ישובים יהודים בגליל במדידות האנטי-רומיות ומערכות המסתור**, תל אביב: תשמ"ד, עמ' 34–35.

21 ג' שווגר וי' מירון, 'סקר מערות ברניקי', **נקרות צורים**, 17, תשנ"א, עמ' 61–76; ע' פרומקין, 'מערות ברניקי – הארוכה במערות הפראטיות בגליל', **נקרות צורים**, 17, תשנ"א, עמ' 77–84; בתיארוך ראשוני שויכו מקצתם לתקופה הרומית הקדומה. ראו א' כהן, 'הסקר

איור 2: מקלטי המצוקים בהר ברניקי – מבט משטח החפירות של טבריה הקדומה

האמוראים במאה הרביעית לסה"נ, שסיפר כי הוא וחבריו נהגו "להתחבא במערות שמעל בית המדרש הגדול" (ירושלמי, פסחים פא א, כז ע"ב), ומקובל שהכוונה לבית מדרשו של רבי יוחנן בטבריה.²²

יש לציין כי למרות שתיאר את טבריה כעיר שבוצרה על ידו במהלך מרד החורבן, יוסף בן מתתיהו כתב כי העיר הוציאה נגדו צו שקבע שעליו לעזוב את תחומיה, ולכן נאלץ לכבוש אותה בתחבולות ולהרחיק ממנה את מתנגדיו (מלח', ב', 638–641).

ארבל ומקלטי המצוקים בהר ארבל ונתאי

היישוב היהודי ארבל הוזכר על ידי יוסף בן מתתיהו קודם להופעתו ברשימת היישובים שבוצרו על ידו. הוא הזכירו כמקום שבו התגלו ניצני הקנאות של יהודי הגליל בזמן התנגדותם לשלטונו של הורדוס. במהלך דיכוי המרד (בשנת 37

הארכיאולוגי הראשוני של מערות הר ברניקי, נקרות צורים, 17, תשנ"א, עמ' 85–90. תודתי לארכיאולוג אסף כהן על עזרתו באיתור החרסים.

22 י' הירשפלד, 'האם התגלה המקום שבו נערך התלמוד', טבע וארץ, ל"ב/5, 1990, עמ' 22–18.

לפנה"ס), התחבאו תושבי ארבל במערות, והורדוס שלשל את לוחמיו אל פתחיהן כדי לפגוע ביהודים שנמלטו לשם. חלק מהיהודים העדיפו להתאבד ולא הסגירו את עצמם. לתיאור זה יש מקום חשוב במאמר, כדי להוכיח שהייתה ליהודי הגליל היכולת לפתח טכניקה של השתלשלות למערות תלולות בראשי צוקים זקופים (יכולת שהתגלתה גם במערות המפלט במדבר יהודה). וכך תיאר יוסף בן מתתיהו את האירועים שקדמו לו בכמעט מאה שנים:

משם שלח (הורדוס) אחר כך קוהורטה של פרשים ושלוש פלוגות רגלים מזוינים נגד אילו ליסטים היושבים במערות, כי החליט לשים קץ למעשי הפשע שלהם. מערות אלה היו סמוכות מאוד לכפר הקרוי ארבל... הוא הוסיף לרדוף אחרי האויבים... והכניע את הגליל כולו חוץ מאלה שישבו במערות... הורדוס שמיהר אל הליסטים במערות... יצא נגדם לבדו. והמערות היו בהרים מבוטרים לגמרי והמבואות אליהן בלב ההרים היו משופעים והם מוקפים צוקים חדים. בתוך אלה רבצו הליסטים עם כל קרוביהם. לשם מלחמה עשה המלך תיבות והורידן במכשיר מראש ההר כשהן קשורות בשלשלאות של ברזל משום שאנשיו לא יכלו לעלות מלמעלה ולא לזחול ולרדת אליהם מלמעלה מפני חודו של ההר... אלה שבתיבות תקפו את הליסטים ביתר שאת... והטילו אש לתוכם. היה שם זקן אחד שנלכד בפנים עם שבעת בניו ועם אשתו... הוא ניצב בפי המערה והרג כל אחד מהבנים שיצא, עד שהרג את כולם ואחר כך המית גם את האשה ולאחר שהטיל את הגוויות אל התהום, השליך לבסוף את עצמו למטה והעדיף לשאת את המוות מאשר את העבדות... (קדמ' יד, 430-431, ובשינויים קלים, מלח', ב', 304-308).

ממזרח לשריד בית הכנסת הקדום של ארבל מתנשאים המצוקים התלולים של הר ארבל משני צדיו של נחל ארבל (איורים 3-4). צדו הצפוני-המערבי של המצוק נקרא במפות בשם הר נתאי. בשני המצוקים הנישאים פעורות יותר מ-150 מערות קרסטיות, ועל גבו של הר נתאי נתגלתה ונסקרה חומה באורך של כ-300 מטרים ובה שרידים של תשעה מגדלים.²³ בסקרים במצוק הארבל ובמצוק הר נתאי נתגלתה מערכת מערות מרשימה בהיקפה, שהורחבו בחציבה והוכשרו למגורים. נמצאו ארבעה מקוואות טהרה המתוארכים לימי הבית השני ומטבעות וחרסים מן המאה הראשונה לסה"נ.²⁴ גם במערות שאפשר להגיע אליהן רק בגלישה

23 'י פורת, מ-1970 וק' אפשטיין, מ-1972, תיק פ/ארבל, ח' /X, הר נתאי /X, ארכיון רשות העתיקות; 'י טפר ו' שחר, 'ארבל הגלילית', קתדרה, 61, תשנ"ב, עמ' 25-53.

24 'י טפר ו' שחר, 'ישובים יהודים בגליל, במידות האנטי-רומיות ומערכות המסתור, תל אביב: תשמ"ד, עמ' 5-14; ראו שרטוט של אחד המקוואות על ידי פרוף' רייך, בתוך צ' אביב:

איור 3: מקלטי המצוקים בהר נתאי

איור 4: מקלטי המצוקים בהר ארבל

בחבלים נמצאו חרסים מהתקופה הרומית הקדומה. פנים המערות הגבוהות חצוב אף הוא ומסותת היטב, ובמעברים שבין מערה למערה, במפלסי גובה שונים, נחצבו מגרעות להנחת כף הרגל וכוכים לנרות.²⁵ בסקר שערך עוזי ליבנר במערות שלמרגלות המצוק נמצא מספר ניכר של חרסים מהתקופות ההלניסטית והרומית הקדומה, וכן ראשי חצים, מסמרי מתכת, שלושה מטבעות מימי החשמונאים ומטבע אוטונומי מאפמיאה מן המאה הראשונה לפנה"ס.²⁶ כזכור ציין יוסף בן מתתיהו כי במערות בארבל כבר הסתתרו מורדים יהודים במלחמתם בהורדוס, כמאה שנים לפני מרד החורבן.

חוקוק (כפר עכו?) ומקלטי המצוקים בנחל עמוד

הצעת עמנואל דמתי לזיהוי כפר עכו או "המבצר החסר" – כפי שכינו אותו מיכאל אבי יונה ודן בר"ג²⁷ – בחורבת חוקוק,²⁸ מתאימה מבחינה גיאוגרפית לרשימת הביצורים של יוסף בן מתתיהו ומתאימה גם לדגם של מקלטי המצוקים שנתגלו בנחל עמוד הסמוך לחוקוק (איורים 5, 6). מצוקים אלה נצפים ממצוקי הר ארבל והר נתאי. את היישוב הקדום חוקוק חקר בצלאל רבני כבר בשנות החמישים של המאה העשרים.²⁹ יגאל טפר ויובל שחר ציינו את קיומה של מערכת מסתור מצפון לגבעת חוקוק.³⁰ יגאל טפר, גיל דרעין ויונתן טפר מצאו מדרום לכפר מקווה

אילן, 'חידושים מכפר המערות שבארבל', **נקרות צורים**, 17, תשנ"א, עמ' 12; מ' דולב, 'מטבעות חורבת ארבל', בתוך: צ' אילן, וא' אזדרכת, **ארבל, יישוב יהודי קדום במזרח הגליל התחתון**, תל אביב: 1988, עמ' 29–34.

25 מתוך פרסומי המלח"ם, **סקר מערות במצוק ארבל**, דו"ח ראשוני, דצמבר 1992, עפרה.

26 ע' ליבנר, **ההיסטוריה של הגליל המזרחי בתקופה הרומית והביזנטית לאור ממצאי סקר ארכיאולוגי**. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן: תשס"ד, עמ' 311, 319–321.

27 מ' אבי יונה, 'המבצר החסר של יוסף בן מתתיהו', **ארץ ישראל**, א', תשי"א, עמ' 102–103; ד' בר"ג, 'כפר אתא – המבצר החסר של יוסף בן מתתיהו', **ארץ ישראל**, ט"ו, תשמ"א, עמ' 391–395.

28 ע' דמתי, 'כפר-איכו-חקק, המבצר הלא נודע של יוסף בן מתתיהו', **קתדרה**, 39, תשמ"ו, עמ' 37–43.

29 הסקר של רבני פורסם בחלקו (Ravani, B., Rock Cut Tombs at Huqoq, The Excavations, Atiqot, 3), אך צוטט על ידי טפר, דרעין וטפר, ראו להלן הערה 31, עמ' 38.

30 י' טפר וי' שחר, 'המסתורים התת-קרקעיים בגליל', בתוך: ע' קלוניר, וי' וטפר, **מערכות המסתור בשפלת יהודה**, תל אביב: 1987, עמ' 311–315; בסקר שנערך לאחרונה בחורבת חוקוק נמצאה בידי מערכת מסתור נוספת.

איור 5:
מקלטי המצוקים בנחל עמוד

איור 6:
מקלטי המצוקים בנחל עמוד

איור 7:

מרפסת תצפית במקלטי המצוקים בנחל עמוד

איור 8:

מטבע שנה ב ממקלטי המצוקים בנחל עמוד

טהרה.³¹ צבי אילן סבר – על סמך פריטי מבנה שאותרו בעבר במקום ובהם משקוף עם מנורה, ועל סמך תיאורו של אשתורי הפרחי, שביקר בחוקק במאה השלוש-עשרה – כי במרכזה של חורבת חוקק היה בית כנסת.³² במרחק של כשניים וחצי ק"מ מהיישוב חוקק מתחת נחל עמוד. המפנה הצפוני-המזרחי של הנחל משופע בכשמונים מערות וכוכים קרסטיים, שאת חלקם סקרו רבני ואחריו טפר, דרעין וטפר. גם מערות אלה הוכשרו למגורים בדגם שתואר לעיל. בסקרים אלה נמצאו למרגלות המערות שרידי חומה, ראשי חצים עם מתאר ארבע-כנפי ומטבעות.³³ במחקר לעבודת הדוקטורט של כתב שורות אלה נסקרו מערות נוספות, שהגישה אליהן חייבה טיפוס תלול על קירות הסלע. סקר זה העלה שלושה מכלולים מרכזיים ובהם כעשרים מערות וכוכים חצובים. בכל מכלול נמצאו שבירי חרסים מסוג כלי כפר חנניה מהתקופה הרומית הקדומה.³⁴ בכמה מערות נמצאו שרידי קירות תמך הבנויים כמדפים בסלע ונראים כמרפסות תצפית (איור 7). מטבע משנה ב' של המרד נמצא על ידי על גרם מדרגות חצוב העולה ממכלול המערות לכיוון הרמה שמעל למצוק (איור 8).³⁵ ליבנר, שליטת חרסים למרגלות המכלולים השונים, ציין כי החרסים מהתקופה הרומית הקדומה הם הדומיננטיים ביותר, ומשום כך קשר את הפעילות באתר למרד החורבן.³⁶

עכברה ומקלטי המצוקים של "סלע עכברה"

דומה שיוסף בן מתתיהו דייק בציינו ב"מלחמת היהודים" כי ביצר את "סלע עכברה" ולא את היישוב עכברה (מלח', ב', 572–576). ברשימת היישובים התואמת בחיבורו "חיי יוסף" ציין את עכברה בין ה"כפרים שהיו מאוד סלעיים".³⁷ סלע עכברה הוא אכן צוק סלע מרשים המתנשא לגובה של 132 מטרים, והוא

31 י' טפר, ג' דרעין וי' טפר, **אזור נחל עמוד, פרקים על ההיאחזות הישובית**, תל אביב, 2000, עמ' 73, 83–84.

32 צ' אילן, **בתי כנסת קדומים בארץ ישראל**, תל אביב: תשנ"א, עמ' 122; אשתורי הפרחי, **כפתור ופרח**, ב', ירושלים: תשנ"ז, עמ' יא, נד.

33 י' טפר, ג' דרעין וי' טפר, **אזור נחל עמוד, פרקים על ההיאחזות הישובית**, תל אביב, 2000, עמ' 92–93; י' פוגלסון, **חוקק, היסטוריה, ארכיאולוגיה ומסורת**, רמת ישי: 2003, עמ' 155–164.

34 שני שבירי שפה זוהו כסיר בישול מסוג כלי כפר חנניה, C 4 הזיהוי נעשה על פי Adan-Bayewitz, Common Pottery in Roman Galilee, 1993, Rammat Gan, p. 129.

35 המטבע הזה ויתר המטבעות ממקומות נוספים שיוזכרו במאמר זה נמסרו ונרשמו כחוק ברשות העתיקות; באחת מן המערות נתגלה בעבר קנקן תמים שחולץ בחבלים. הקנקן תוארך על ידי מרדכי אביעם לתקופה ההלניסטית.

36 לעיל הערה 26, עמ' 285.

37 בתרגום נעזרתי בפרופ' בצלאל בר כוכבא, אני מודה לו על שהקדיש לי מזמנו.

הצוק האנכי הגבוה ביותר בגליל. הוא נמצא למרגלותיו של היישוב עכברה, המוזכר פעמים רבות במקורות כיישוב יהודי מימי הבית השני שנודע בזכות בית מדרשו של רבי ינאי (ירושלמי, עירובין ד, כה ע"א). גם בימי הביניים הוא הוזכר עדיין כיישוב יהודי, ו"סלע עכברה" מוזכר אצל הנוסע אווליה צ'לבי (Evliya Tshelebi), שביקר במקום בשנת 1648 וציין שיש בו 500 מערות שלתוכן נמלטו "בני ישראל", ושם מצאו את מותם ממגפה ששילח בהם אללה. את השלדים שלהם, ציין צ'לבי, אפשר לראות עד היום.³⁸

עמנואל דמתי חשף ביישוב עכברה שרידי מבנה ציבורי, וגדעון פרסטר וצבי אילן סברו שמדובר בבית כנסת.³⁹ בצוק סלע עכברה פערות כ-150 מערות (איור 9). סקר חלקי של המערות שבצוק עשו טפר ושחר בשנת 1984, והם ציינו כי מקצת המערות חצובות ויש אפשרות להימצאות מקווה טהרה באחת מהן.⁴⁰ בשנת 1987, במסגרת סקר של רשות העתיקות בראשות עמנואל דמתי, ניתן היתר חד-פעמי לגלישה וגלשתי בחבלים לחמש מערות. בתוכן ניכרו סימני חציבה רבים ונחצבו מעברים בין המפלסים השונים שבהם נוצרו המערות. באחת המערות מצאתי מעין קיר תמך שיצר מרפסת דוגמת אלה שבמערות אחדות בנחל עמוד. בשלוש מן המערות נלקטו חרסים שתוארכו לתקופה הרומית הקדומה.⁴¹ רפי פרנקל וצוותו, ואחריהם ליבנר, סקרו את החורבה שלמרגלות המצוק, וזו כונתה בפי ליבנר "עכברה מזרח". היא ממוקמת בערוץ נחל עכברה למרגלות "סלע עכברה". לעומתה נמצאת חורבת עכברה ממערב לסלע, על גבעה קטנה מן העבר המערבי של ערוץ נחל עכברה, במרחק של קילומטר אחד מהסלע. הסוקרים ציינו שרוב החרסים שנאספו באתר זה הם מהתקופה הרומית הקדומה.⁴² דברי יוסף בן מתתיהו על כך שהוא ביצר את "סלע עכברה", ולא כפי שציין לגבי שאר היישובים, שם הזכיר את ביצור היישוב עצמו, מלמדים שאפשר שסייע להכשרת המערות שבצוק ("סלע") עכברה, כדי שישמשו מקלט לתושבי היישוב עכברה שלמרגלות הסלע.

38 E. Tshelebi, *Travels in Palestine* (1648–1650), Jerusalem, 1980, p. 28.

39 ג' פרסטר, 'בתי הכנסת בגליל', בתוך: א' שמואלי, א' סופר ונ' קליאוט, (עורכים), **ארצות הגליל**, א', חיפה: 1983, עמ' 232; E. Damati, *Achbara* — 1988. In *Excavation and*; 232; *Surveys in Israel*, 6, p. 14; צ' אילן, **בתי כנסת קדומים בארץ ישראל**, תל אביב: תשנ"א, עמ' 51.

40 טפר ושחר, לעיל הערה 23, עמ' 48–50.

41 בסקר השתתף גם מר יוסי משה, מפקח חוליית מניעת שוד מטעם רשות העתיקות. ממצאי סקר זה לא פורסמו ולא ניתן לאתר את החרסים שנמצאו במערות.

42 R. Frankel et al., *Settlement Dynamics and Regional Diversity in Ancient Upper Galilee: Archaeological Survey of Upper Galilee* (IAA Reports 14), Jerusalem, 2001; ע' ליבנר, לעיל הערה 26, עמ' 83–84.

בשנים 2005–2006 נבדקו בידי ובידי ולדימיר בוסלוב מצוות המלח"ם, עוד 129 מערות.⁴³ הממצאים ממערות אלה הם: חרסים שמקצתם מסוג כלי כפר חנניה, שתוארכו לתקופה הרומית הקדומה; מטבע מטביעת העיר דור מימי טריאנוס ומטבע של העיר ציפורי, אף הוא מימי טריאנוס; בקבוקון זכוכית; מטבע מימי אלכסנדר ינאי; שני מטבעות של אגריפס הראשון; מטבע ממטבעת קיסריה; פרוטה מימי הנציב פסטוס וחץ עם מתאר ארבע-כנפי. כל הממצאים מעידים על שימוש במערות לא רק בתקופת מרד החורבן (ואולי לפניו), אלא גם לאחריו. מעוררי העניין הרב ביותר הם המטבעות מימי טריאנוס. מציאתם בתוך מערות המקלט של סלע עכברה מעלה שוב את שאלת השתתפותו של הגליל במרד היהודים בטריאנוס, בשנת 116–117 לסה"נ, ואת שאלת הצורך של יהודי היישוב עכברה לשוב ולהשתמש במקלטים שבסלע בתקופה ההיא.⁴⁴

מירוֹמרות ומקלטי המצוקים של הר אביתר

עד שנות השמונים זוהה היישוב מירון בהר מירון (Jermak)⁴⁵ או במארוֹן א־ראס שבדרום לבנון.⁴⁶ צבי אילן הציע לזהות את "מירון" (Μῆρων) בחרבת מארוס, כחמישה ק"מ מדרום-מזרח ליישוב עלמה וכשבעה ק"מ מצפון-מזרח לצפת. הצעתו של אילן נבעה הן מהמיקום של "מירון" ברשימותיו של יוסף בן מתתיהו – בקצה הצפוני של היישובים שביצר במזרח הגליל – והן מההתאמה של אתר זה לדבריו על התוויית הגבול הצפוני של היישוב היהודי בגליל: "מכפר תלה, סמוך לירדן ועד מְרוֹת".⁴⁷ הממצאים מהחפירה שניהלו אילן ודמתי באתר לימדו שבחרבת מארוס היה יישוב יהודי גדול ובו מקווה טהרה; בית כנסת; מערכות מסתור וביצורים שבהם חומה – חפירת בדיקה חשפה חמישה מטרים ממנה; שרידי מגדלי שמירה; שער וחפיר חצוב, כ־250 מטרים אורכו ו־35 מטרים רוחבו. סמוך לחומה נמצאו כמה ראשי חצים. בסביבת היישוב נמצאו 160 מערות קבורה שנחצבו בכוכים.

43 תודתי ולדימיר בוסלוב על עזרתו הרבה במהלך הסקר.

44 בשאלה בעייתית זו נחלקו חוקרים רבים, למשל ג' אלוֹן, **תולדות מלחמת היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד**, תל אביב: תשי"ד, עמ' 262 א' אופנהיימר, 'היישוב היהודי בגליל בתקופת יבנה ומרד בר-כוכבא', **קתדרה**, 4, תשל"ז, עמ' 53–66; מ"ד הר, 'האם השתתף הגליל בפולמוס של קיטוס או במרד בר-כוכבא', **קתדרה**, 4, תשל"ז, עמ' 67–73; א' אופנהיימר וב' איזק, 'תולדות המחקר של מרד בר-כוכבא', בתוך: ע' קלנר וי' טפר, **מערכות המסתור בשפלת יהודה**, תל אביב: 1987, עמ' 405–428.

45 ז' ספראי, **פרקי גליל בתקופת המשנה והתלמוד**, מעלות: תשמ"א, עמ' 135.

46 י' פרס, 'מרות', **ארץ ישראל**, אנציקלופדיה טופוגרפית היסטורית, ג', ירושלים: תשי"ב, עמ' 601.

47 צ' אילן וע' דמתי, **מרות הכפר היהודי הקדום**, תל אביב: תשמ"ח, עמ' 11, 31–36.

איור 9: מקלטי המצוקים בסלע עכברה

איור 10: מקלטי המצוקים בהר אביתר

באחת המערות נמצא סיר בישול שלם מן המאה הראשונה או השנייה לסה"נ.⁴⁸ את מכלול הממצאים האלה שייכו אילן ודמתי לימי ההכנות למלחמה ברומאים במרד החורבן.⁴⁹

כשני ק"מ מדרום-מערב ליישוב היהודי מרות מתנשא הר הנקרא במפות בשם הר אביתר. זה הוא צוק סלע המתרומם בתלילות מעל הגדה הדרומית של נחל חצור, עטור צמחייה סבוכה העוטפת גם את מדרונותיו המצוקיים. במרכז הצוק, על מחשוף סלע נקי מצמחייה, מצוי מכלול של ארבעים מערות (איור 10) שהעניק למצוק את שמו הערבי "מערות אל-שבאביק", כלומר מערות החלונות. כך גם נקרא נחל חצור בפי הערבים – ואדי אל-שבאביק. הגובה המרבי של המערות הוא כחמישים מטרים מעל ערוץ הנחל. מכלול המערות בהר אביתר נסקר בידי בעזרת יוסי משה, מפקח החוליה למניעת שוד ברשות העתיקות, במהלך עונת החפירות שהתקיימה ביישוב מרות בראשות אילן ודמתי בשנת 1988.⁵⁰ הכניסה למכלולים נעשתה באמצעות גלישה בחבלים, ומצאנו שלושים וחמש מערות עם סימני חציבה. כן מצאנו כי המערות מחולקות לשני מכלולים מרכזיים; במזרחי הן פרושות על פני חמישה מפלסים המורכבים מאולמות חצובים הדומים לחניון כלי רכב. מידות החדרים הן עשרה מטרים באורך ושישה מטרים ברוחב, ועומק החציבה לתוך הצוק הוא כחמישה מטרים. באחד החדרים מצאתי בור חצוב בסלע ושרידי טיח. במכלול המערבי מצויות מערות במידות שבין מטר וחצי לשניים וחצי מטרים. קבוצה של אחת-עשרה מערות מקובצת יחד והן מחוברות זו לזו. לאחת המערות צורת מלבן בגודל של 2X5 מטרים, והיא מוטיחת בטיח הידראולי עבה האופייני לימי הורדוס ולאחריהם.⁵¹ קבוצה של שש מערות נמצאת בתוך סדק קרסטי. המשותף לשני המכלולים הוא שכל המערות שנסקרו הוכשרו למגורים בעבודת חציבה, שהותירה את סימניה. רק מעט חרסים לוקטו במערות בגלל כיסוי עבה של לשלשת על רצפת המערות. בשבע מן המערות שנסקרו בסקר הראשוני זוהו חרסים מהתקופה המוסלמית הקדומה, לצד חרסים מהמאה הראשונה לסה"נ. לעומת זאת, רוב החרסים שלוקטו למרגלות המערות תוארכו לתקופה ההלניסטית ולתקופה הרומית הקדומה.⁵² שני המכלולים היו עשויים לשמש מקלט לתושבי מרות, וייתכן שאף לתושבי דלתון הקדומה, השוכנת כק"מ וחצי מהאתר.

-
- 48 י' סטפנסקי, 'חדשות ארכיאולוגיות במערות הגליל המזרחי', **נקרות צורים**, 17, תשנ"א, עמ' 32.
- 49 צ' אילן, וע' דמתי, לעיל הערה 47, עמ' 37-40.
- 50 צ' אילן, 'מכלול מערות המסתור בהר אביתר שבגליל העליון', **נקרות צורים**, 17, תשנ"א, עמ' 20-130; סקר ראשון עשה מלח"ם בשנת 1984 (שם).
- 51 צ' אילן, לעיל הערה 50, עמ' 17.
- 52 צ' אילן, לעיל הערה 50, עמ' 18.

דיון

הקו הליניארי שבו ממוקמים היישובים שנסקרו במאמר, והטיפולוגיה הזוהה המאפיינת את הסביבה הגיאוגרפית שלהם, אינם יכולים להיות מקריים. לכל יישוב לאורך הקו יש קשר עין ליישוב אחר או שבילים שקישרו בינו לאתר נוסף (כולל מדרגות חצובות העולות מערוצו של נחל עמוד מהדופן הדרומית לצפונית.⁵³ ניתוח השוואתי של תיאורו ההיסטורי של יוסף בין מתתיהו את היישובים שטען כי ביצר ושל הממצאים הארכיאולוגיים, מלמד כי לפנינו תופעה כלל אזורית. התושבים היהודים בגליל ניצלו את מיקום יישוביהם בסמוך לצוקים תלולים המלאים במערות טבעיות, כחלק עיקרי מהכנותיהם לקראת מרד החורבן. לגבי השאלה אם יוסף בן מתתיהו היה אכן מי שביצר או דאג לבצר מערות אלה – הרי שהזמן שעמד לרשותו מהגיעו לגליל ועד לפלישת הכוחות הרומיים אפשר זאת. דווקא היעדרו של תיאור מפורט של הכשרת מקלטים על ידי מחזק את הסברה כי העדיף להתגאות בהקמתו של צבא יהודי לוחם (מלח', ב', 577–582) ולא בתיאורי אוכלוסייה מתגוננת: מי שהרבה לפאר ולשבח את כוחו העצום של הצבא הרומי (לעיל) חשש מהשאלה האם טרחה כל העוצמה הזו במיגורה של אוכלוסייה שהסתתרה במקלטים. גם אם היו מערות אלה בשימוש קודם, כפי שאירע בתקופתו של הורדוס, דומה שיוסף בן מתתיהו הכיר באפשרות הטמונה בהן ויכול היה לפעול לשיפורם והכשרתם של המקלטים הקיימים. עצם קיומה של התופעה בגליל, בהיקף החורג מגבולות חמשת היישובים, כפי שיתחוויר בסיכום, מציב כמה אפשרויות: 1. תושבי הגליל היהודים הכשירו לעצמם מקלטים בזמנים שונים, מתוך ידיעה שאין בכוחם להילחם במאורגן בצבא הרומי. 2. הרעיון של מקלטים במצוקים, או של הסתתרות מורדים או מפקדת מורדים במערות במצוקים תלולים, נודע בתקופת מרד החורבן במדבר יהודה (מלח', ד', 509–513), ויש מקום להניח שהייתה זרימה סבירה של מידע בין יהודה והגליל.⁵⁴ 3. אפשרות

53 על דרכים קדומות באזור הצביע צ' אילן עוד בשנת 1989. ראו צ' אילן, 'איתורן של שתי דרכים בין ארציות קדומות בגליל', **כנס מחקרי גליל**, 4, חיפה, 1989, עמ' 18–20; על השביל שהוביל למדרגות החצובות הצביעו גם טפר, דרעין וטפר, לעיל הערה 31, עמ' 100.

54 על זיהויים של מערות מקלט בנחל מכמש – 'פרתאי' (ערוץ נחל ולו מצוקים תלולים הנשפך לוואדי קלט), ועל מפקדתו של שמעון בר גיורא במקום זה ראו י' פטריק, 'מערות מסתור וכתובות יהודיות בנחל מכמש', **ארץ ישראל**, י"ח, תשמ"ה, עמ' 153–166; וכן הנ"ל, 'מחנה המערות של שמעון בר גיורא', בתוך **דברי הקונגרס העולמי**, 9, (ב'1) ירושלים: תשמ"ו, עמ' 21–26; על הקשרים בין יהודה לגליל ראו א"א אורבך, "מיהודה לגליל", בתוך: **מעולמם של חכמים**, קובץ מחקרים, ירושלים, עמ' 300–346.

נוספת שאין לשלול אותה היא שמקלטי המצוקים שבגליל הוכנסו שוב לשימוש, כחלק מההכנות למרד בר־כוכבא.

סיכום

במאמר זה נסקרו חמישה יישובים ומקלטי המצוקים הסמוכים להם, כדגם לתופעה של מקלטים הפרושים ברחבי הגליל המזרחי והעליון ואף חוצים את גבולות הגליל שהתווה יוסף בן מתתיהו. הוא ציין את היישוב מרות כתוחם את גבול הגליל העליון (מלח', ג, 35–40). סגנונם האחיד של מקלטים כאלה מתגלה גם במקלטי מצוקים שנסקרו בנחל דישון ובערוץ נחל אביב הנשפך אל הדישון (איור 11). למקלטים אלה סמוכים היישובים גוש חלב (מופיע ברשימותיו של יוסף בן מתתיהו כיישוב שביצר יוחנן בן לוי), עלמה וקציון. מקלטי מצוקים דומים נסקרו בידי בנחל בצת, נחל נמר ונחל כזיב (איור 1). גם במקלטי המצוקים האלה נמצאו חרסים לא מעטים מן התקופה הרומית הקדומה.⁵⁵ דומה, אם כן, שהטיפולוגיה של שיטת מקלטי המצוקים, החוצה את גבולות הגליל היהודי שתיאר יוסף בן מתתיהו, פותחת אפשרות למחקר ארכיאולוגי והיסטורי נוסף על שיטות ההגנה של יהודי הגליל בעיתות מצוקה וחירום, מצבים שאותם ידעו לעתים מזומנות.

איור 11: מקלטי המצוקים בנחל אביב

55 Y. Shvitzel, "Cliff Settlements in the Galilee of the Hellenistic and Roman Periods", in S. Bar (ed.), *In the Hill-Country and in the Arabah. (Joshua 12, 8), Studies and Researches Presented to Adam Zertal in the Thirtieth Anniversary of the Manasseh Hill-Country Survey*, Jerusalem, 2008, pp. 223 – 235.